

Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları

Yay.Haz. Erhan Çifci

İstanbul, TİMAŞ Yayınları, 2015, 1. Baskı, 252 sayfa, ISBN: 9 786050 820478

İrfan PAKSOY*

2014 yılının I. Dünya Savaşı'nın 100. yıldönümü olması nedeniyle savaşı içeren 1914-1918 dönemi, dünyada olduğu gibi ülkemizde de akademik çevreler, basılı kitaplar, yazılı ve görsel medya bağlamında isabetli ve haklı bir ilginin konusu olmuştur. Uzmanlık alanı askerî tarih olan iç güvenlik ve uluslararası ilişkiler konularında da makale ve yazıları bulunan Sn. Erhan Çifci tarafından yayıma hazırlanan “*Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*” isimli eserin incelemesi de bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hâtıratının kitap olarak yayımlanmış bir başka nüshası da Taylan Sorgun imzalı olan ve “*İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Halil Paşa*”

---

* Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doktoru. irfanpaksoy@hotmail.com

*Bitmeyen Savaş*¹ başlıklı olandır. Her ne kadar bahse konu kitap ile Sn. Çifci tarafından hazırlanan eser genel olarak aynı akış ve içeriğe sahip olmakla birlikte, Sn. Çifci'nin çalışmasının daha titiz bir çalışmanın mahsûlü olduğu, tamamlayıcı ve düzeltici dipnotları içerdiği, daha akıcı ve anlaşılır olduğu kitabın incelenmesi hâlinde de yakînen müşâhede edilebilecek hususlardır.

Hâtıratın sahibi olan (ve aynı zamanda Enver Paşa'nın amcası olan) Halil Kut Paşa (1882-1957), Osmanlı İmparatorluğunun 1. Dünya Savaşında görev yapmış üst düzey komutanlarından biri olup, hayat safahâtı kapsamında; Harp Okulundan 1902 yılında ve Harp Akademisinden de 1905 yılında mezun olmuş, bilâhare II. Meşrutiyet'in İlanı öncesi ve sonrasında 3. Ordu Komutanlığı sorumluluk sahasında muhtelif birlik ve görevlerde bulunmuş, şekâvet hâlinde bulunan birçok eşkıya çetesine karşı başarılı görevler yapmış, Trablusgarp Savaşı'nda (Enver ve Mustafa Kemâl'in de aralarında bulunduğu) bir avuç subayın öncülük ettiği muharebelerde İtalyanlara karşı başarılı görevler icra etmiş, bu kuşak Trablusgarp Savaşı'nın sonlanmasına paralel olarak 1912 yılı sonlarında başlayan Balkan Savaşı üzerine yurda dönerek Çatalca'ya kadar çekilen Türk Ordusunda muhtelif kademelerde görev almış, I. Dünya Savaşının başlaması sonrasında da önce 5 ardından da 1. Seferî Kuvvetler Komutanı, 1915 yılı yazında Kafkas Cephesinde 3. Ordu emrinde Sağ Cenah Grubunda Mürettep Kolordu Komutanı,² Eylül 1915 ayında 18. Kolordu Komutanı, 1915 yılı sonunda ise komutasındaki 18. Kolordu bağlısı birlikler ile birlikte Irak Cephesine intikal ederek (bu cepheye komuta eden 6. Ordu Komutanı Alman Generali Mareşal Colmar von der Goltz'a bağlı) Albay Nurettin Bey emrine girmiş, (21-26.11.1915 tarihlerinde gerçekleşen) Selmanpak Muharebesi sonucu kazanılan zaferde önemli katkılar sağlamış, 12 Ocak 1916 tarihinde (Albay Nurettin Bey yerine) Basra Vilayeti Vali Vekilliği ile Irak ve Havalisi Komutanlığına atanmış, 14 Mart'ta mirlivalığa terfi ettirilmiş, 16 Mart'ta vekâleten, (Mareşal Goltz'un 19 Nisan'dan ölümünü takiben) 27 Nisan'da da asâleten 6. Ordu Komutanlığına atanmış, Aralık 1915 ayından beri Kutü'l-Amare'de kuşatma hâlindeki General Charles Townshend komutasındaki 6. İngiliz-Hint Tümenini 29 Nisan'da esir almış, 28 Haziran 1918 tarihinde Kafkas Cephesindeki Şark Orduları Grubu K.lığına atanmış, Temmuz 1918 ayında korgeneralliğe terfi etmiş, Mondros Mütarekesi'nin ardından

¹ Taylan Sorgun, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş, 2. Baskı, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2003

² Toker, Hülya; Aslan, Nurcan; Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, C. III, Gnkur. ATASE Yay., Ankara 2009, s. 194-195 ve İsmet Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922), TTK Bsmv., Ankara 1993, s. 125.

İstanbul'a diğer İttihatçılarla birlikte tutuklanmış ve İstanbul'daki Bekirağa Bölüğü'ne kapatılmışsa da buradan kaçırılmış, Anadolu'ya geçmiş ve Sivas'ta Mustafa Kemâl Paşa ile görüşmüş, ardından Doğu'ya, oradan da Moskova'ya gitmiş, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova'ya BMM adına büyükelçi olarak atanmasından önce Moskova'da Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Dışişleri Müsteşarı Karahan ve diğer Sovyet ileri gelenleriyle ilk görüşmeleri yapmış, Azerbaycan'da Enver Paşa ve Nuri (Killgil) Paşa ile buluşmuş, Sovyet yardımlarını Anadolu'ya ulaştırdıktan sonra tekrar Moskova'ya dönmüş, Harbiye Nezareti tarafından 18 Şubat 1920 tarihinde Ordu'dan uzaklaştırılmış (ancak bu işlem bilahare BMM tarafından iptal edilmiş), Enver Paşa'nın Türkistan'da yerel güçlerle Ruslara karşı savaş başlatması üzerine Rusya'dan Almanya'ya gitmiş, Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasını takiben İstanbul'a gelmiş, ardından Ankara'da Mustafa Kemâl Paşa ile gerçekleşen görüşmesinde Gâzi'den kamuda vazife almaması hususunda tavsiye almış, 14 Temmuz 1923 tarihinde Ordu'dan emekli olmuş, Soyadı Kanunu ile "Kut" soyadını almış, 1957 yılında da vefât etmiştir.

Eserin akışı, yukarıdaki paragrafta yer alan Halil Paşa'nın özgeçmişine ilişkin anıları içermektedir. Ancak Hâtırat sahibi tarafından eserde bahsedilen olaylar için genelde tarih zikredilmemektedir. Yer darlığı nedeniyle bu konuda birkaç örnek vermekle yetinmek gerekirse; Hâtırat'ın 1. bölümünde anlatılan Mekteb-i Harbiye'deki öğrencilik dönemine ilişkin hâtıralar, yanlış anlaşılma sebebiyle Yıldız Sarayı Mahkemesindeki yeğeni Enver'le birlikte yargılanması ve beraat etmeleri (s. 31-37), Erkân-ı Harbiye Mektebini bitirmesi ve Makedonya'daki III. Ordu emrine atanması, görev bölgelerinde Bulgar ve Rum çeteleriyle giriştiği çatışmalar (s. 41-57), kendisinin ve kimi Osmanlı subaylarının Trablusgarp Cephesine gidişi, buradaki faaliyetleri ve buradan ayrılışları (s. 114-123), Trablus'tan geri dönen kendisi ve kimi subay meslekdaşlarının daha önce başlamış olan Balkan Savaşı katılarak yaptıkları görevler (s. 127-132), 1915 yılında III. Ordu'ya bağlı Sağ Cenah Grubu olarak Rus kuvvetlerine karşı yaptığı görevler (s. 140), Kafkas Cephesinden takviye kuvveti olarak Irak ve İran Cephesinden sorumlu (ve kendisinin de bağlı olduğu) 6. Ordu Komutanlığının kurulması (s. 150), Irak Cephesinden Şark Orduları Grubu Komutanlığına atanması, Mütareke sonrasında tutuklanarak Bekir Ağa bölüğüne konulması, buradan firar etmesi ve sonrasında Sivas'ta Mustafa Kemâl Paşa ile buluşması (s. 190-196), Anadolu'ya yapılan Bolşevik yardımı (s. 203-208) v.s. Gerek bu olaylarda genelde tarih zikredilmemiş olması, gerekse de müteakip paragraflarda da görüleceği üzere kimi maddî hatalar, Hâtırat'ın, olayların yaşanmasından hayli sonra yazılmış olduğu ihtimâlini güçlü kılmaktadır.

Bu olumsuzluklar ise eserde zikredilen kimi olayların döneme ilişkin kimi iç ve dış olaylarla birlikte mukayesesini zorlaştırmaktadır. Kitap incelemesi kapsamında bazı parantez içi ifadeler ve dipnotlarla (kitap incelemesine ilişkin sayfa sınırlaması da dikkate alınarak) bu olumsuzluk bir nebze olsun giderilmeye çalışılmıştır.

Hâtırat'ın 138. sayfasında Enver Paşa'nın bizzat komuta ettiği Sarıkamış Harekâtının ardından İstanbul'a dönerken kendisi ile Ulukışla (Niğde)'da bulunduğu, icrâ edilen harekât sonucu bozguna uğradığımız ve 3. Ordu'nun da hemen hemen eridiği çok kısa bir şekilde belirtilmekte, Birinci Dünya Savaşında Türkiye ve Enver Paşa konusunda yazı yazanlar ve konuşanların Savaşa girişimiz ile Sarıkamış Harekâtını Enver Paşa'nın iki büyük hatası olarak saydıklarını, fakat bu konuların incelenmesinin bu hâtıralar çerçevesi dışında kalacağından bahsedilmekte, takiben de Bâb-ı Âlî Baskınından sonra iş başına gelen Enver Paşa'nın Balkan Harbi'nde yaşanan hezimet nedeniyle Ordu'nun komuta kademesinde büyük bir tasfiye yaparak Ordu'yu yeniden teşkilatlandırması ve komuta kademesini de gençlestirmesiyle üstün vasfını ortaya koyduğu, harbin sevk ve idaresinin ise elbette başka ve çok cepheli bir konu olduğu ifade edilmektedir.

1915 yılında kuzeydoğu Anadolu'da Rus kuvvetlerine karşı harekât yapan 3. Ordu'nun sağ kanadını korumak üzere oluşturulan (3. Ordu'ya bağlı) Sağ Cenah Grubuna ilişkin bilgiler kısa geçilmiş. (s. 140) Eserdeki mevcut ifadelerden hareketle bu kuvvete kendisi komuta etmiş intibai uyanmaktadır. Oysa bu kuvvete Abdülkerim (Öpelimi) Paşa komuta etmiş olup, Albay Halil Bey de Abdülkerim Paşa'ya bağlı ast komutanlardan biriydi.³

Selmanpak Muharebesindeki yenilgi sonrasında Kut'a çekilerek burada savunma harekâtı yapmaya karar veren General Townshend komutasındaki İngiliz-Hint tümenini kurtarmak için İngiliz Dicle Kolordusu tarafından 1916 yılının başından itibaren bir serî askerî harekât yapılmıştır. Bu çerçevede 13 Ocak'ta Vadi Kellal Muharebesi, 21 Ocak'ta I. Felâhiye Muharebesi, 8 Mart'ta Sabis Muharebesi, 11 Mart'ta Zemzir Muharebesi, 6 ve 9 Nisan'da II. ve III. Felâhiye Muharebeleri, 17-19 Nisan'da I., II. ve III. Beyt-i İsa Muharebeleri ile 22 Nisan'da IV. Felâhiye Muharebesi gerçekleşmiş olmasına rağmen İngiliz kuvvetlerinin Kut'taki İngiliz-Hint Tümenini kurtarmaları mümkün olmamıştır.⁴

³ 10.07-04.08.1915 döneminde Kafkas Cephesindeki Rus kuvvetlerine karşı Abdülkerim (Öpelimi) Paşa komutasında Rus kuvvetlerine karşı harekât icra eden icra Sağ Cenah Grubu, bağlı ana ast birlikler ve komutanları için bkz. Görgülü, a.g.e., s. 115.

⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918 C. III / I, s. 554-774; Ali İhsan Sabis; Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım, C. III, Nehir Yay., İstanbul 1990, s. 216; Fahri Belen, 20 nci Yüzyılda Osmanlı Devleti, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s. 280-281, 287-288.

29 Nisan'da Tümgeneral Townshend komutasındaki 6. Hint Tümeninin teslim olması üzerine Townshend başta olmak üzere 5 general, 481 İngiliz subayı, 13.300 er esir olarak alınır. (s. 159-164). İngiliz tarihçisi James Morris, Kut'un kaybını "*Britanya askerî tarihindeki en aşağılık şartlı teslimi*" olarak tanımlamıştır. Bu yenilgi İngiliz basınında ve kamuoyunda büyük bir infial uyandırmıştır. Bu minvâl üzere bir başka değerlendirmenin sahibi olan Fromkin de İngiliz yetkililerinin beceriksiz olarak gördükleri Osmanlıların, İngiltere'ye (Çanakkale'den sonra) tattırdığı bir başka ulusal aşağılanmanın da General Townshend komutasındaki 6. Hint Tümeninin esir alınması olduğunu belirtmektedir.⁵

Kut Zaferi'nden sonra Halil Paşa defaatle büyük bir hata olacağını belirtmişse de Başkumandanlık Vekâletinin katî emirleri gereği 6. Orduya bağlı Albay Ali İhsan (Sabis) Bey Komutasındaki 13. Kolordu İran'a görevlendirilmiş, Irak Cephesindeki mevcutların bu denli azaltılmasının faturası da Bağdat'ın kaybı (11.03.1917) olmuştur. (s. 165-168).

Hâtırat'ın 168. sayfasının üçüncü paragrafında 21 ve 22 Nisan'da çok kanlı muharebeler olduğu ve ciddî zayıat verildiği belirtildikten sonra Bağdat'ın bu olaylar içinde kaybedildiği belirtilmektedir. Bu ardışık ifadelerden doğal olarak Bağdat'ın bahse konu tarihte kaybedildiği anlaşılmaktadır. Oysa Bağdat 11 Mart 1917 tarihinde kaybedilmiştir.⁶ Taraflar arasında 21 Nisan'da gerçekleşen muharebe Birinci İstablat Muharebesi olup, bu muharebede 18. Kolordu birlikleri mevzilerini tahliye ederek gerideki mevzilerine çekilmiş, 22-23 Nisan'da gerçekleşen muharebe ise İkinci İstablat Muharebesi olup, bu muharebede de Türk kuvvetlerinin çok kayıp vermesi üzerine önce Samarra'dan geriye ve sonra da Dur'a kadar geri çekilmek zorunda kalınmıştır.⁷

Hâtırat'ın 175. sayfasının ilk paragrafında, Halil Paşa, İstanbul'daki Başkumandanlık Karargâhından aldığı emirle 6. Ordu'nun komutası da uhdesinde kalmak üzere Kafkas Orduları Grubu Komutanlığına atandığından bahsetmektedir. Ancak Ekim Devrimi sonrasında Kafkas Cephesindeki Rus kuvvetleri hızla dağılınca 1918 başlarında Kafkas Ordular Grubu Komutanlığı lağv edilmiş, Şark Cephesinde de sadece komutanlığını Vehip Paşa'nın yürüttüğü 3. Ordu kalmıştır. Bu husustan hareketle Halil Paşa'nın atanmış

⁵ David Fromkin, Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922, (Çev. Mehmet Harmancı), Sabah Kitapları, İstanbul 1994, s. 195.

⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918 C. III / II, s. 315-318 ve Sabis, a.g.e., C. IV, s. 37-38.

⁷ Belen, a.g.e., s. 325; Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, (Çev. M.Şevki Yazman), Burçak Yayınevi, İstanbul 1968, s. 242 ve Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi, 1914-1918, C. III / II, s. 434-442.

olduğunu ifade ettiği komutanlık, atandığı tarihten aylarca önce lağv edilmiş bir komutanlıktır. Ayrıca Gnkur. ATASE Bşk.lığı ve TTK tarafından basılan yayımlara göre ise Halil Paşa'nın atandığı görev Şark Orduları Grubu Komutanlığı olup, atanma tarihi de 28 Haziran 1918'dir.⁸

Ekim Devrimi sonrasında Rusya ve Merkezî arasında ateşkes imzalanmış (17.12.1917), ardından da (03.03.1918) Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bolşevik Rus yönetiminin anti-emperyalist politikaları, İngiltere ve Fransa tarafından Rusya'daki muhalif unsurların desteklenmesine sebebiyet vermiştir. Mondros Mütarekesi sonrasında ulusal ve uluslararası güvenlik ortamı, Millî Mücadelenin ve Moskova'nın politikalarının anti-emperyalist niteliği Moskova'nın Millî Mücadele'ye destek vermesine, Millî Mücadeleye önderlik eden Mustafa Kemâl Paşa'nın siyaseten Rusya'ya yakınlaşmasına sebep olmuştur. Halil Paşa, Sivas Kongresi sonrasında Mustafa Kemâl Paşa ile görüştüktan Bolşeviklerle ilişki kurmak üzere Bakü ve Moskova'ya görevlendirilir ve BMM tarafından Ali Fuat Paşa'nın 1920 yılı sonbaharında Moskova'ya büyükelçi olarak atanmasına dek Moskova'nın yardımlarını içeren değerli hizmetlerde bulunur. Bu çerçevede Rusya'dan Anadolu'ya altın ve silah yardımları yapılmıştır. İlk parti altın Halil Paşa'nın nezaretinde Kafkasya üzerinden Doğu Beyazıt'ta, silahlar da Karadeniz üzerinden Sinop'ta teslim edilir.⁹ (s. 195-214)

Ankara ve Moskova arasındaki yakınlaşma bağlamında Moskova'dan gönderilen (04.10.1920) sefâret heyetine mukâbil Ali Fuat (Cebesoy) Paşa başkanlığındaki bir sefâret heyeti de Moskova'ya atanır. (21.11.1920) (s. 214-215) Türk sefâretinin Moskova'da göreve başlaması üzerine Halil Paşa'nın Moskova'daki görevi sona erer. Boş durmak istemeyen Halil Paşa, Rus muhataplarına, Çin idaresinde çok kötü muameleye mâruz kalan Doğu Türkistan'ı kurtarmak üzere Kaşgar'a geçme teklifi muhatapları nezdinde kabul görünce (Rusya idaresindeki Orta) Türkistan'ın başkenti Taşkent'e geçer. Ancak eşzamanlı olarak birkaç Çinli generalin Moskova'ya gelerek tüm Çin idaresinin komünist idareyi kabule eğilimli bulunduğunu ifade etmesi Rusya'da büyük emeller uyandırır. Oluşan yeni şartların

⁸ Toker ve Aslan, a.g.e., C. III, s. 194-195 ve Görgülü, a.g.e., s. 125.

⁹ Halil Paşa'nın da eşlik ettiği ilk parti Bolşevik yardımını (500 kg altını) taşıyan heyet 02.07.1920'da Moskova'dan hareket eder, Bakü ve Zengezur üzerinden Doğu Bayazıt'ta teslimâtı yapar. 8 Eylül'de Erzurum'a getirilmiş olan bu altınların 200 kilosu Kâzım Karabekir Paşa tarafından 15. Kolordunun ihtiyaçları için alıkonulmuş, arta kalanı da Ankara'ya gönderilmiştir. Bolşevik yardımı kapsamında ikinci parti olarak 9 Ekim'de 1.000.000 altın ruble Trabzon'dan Erzurum'a yola çıkarılacak, üçüncü parti olarak da 17 Aralık'ta 1,5 milyon altın ruble Gürcistan'ın bir liman kenti olan Tuapse'den gönderilecektir. İlk silah yardımının sevkıyatı da 20 Temmuz'da yapılır. Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaş Günlüğü, C. II, TTK Yayınevi, Ankara 1993, s. 108, 156-157, 204 ve 331.

Halil Paşa'nın bu misyona yönelik yapacağı faaliyetlerin Rusya'nın aleyhine olduğundan hareketle faaliyetlerini ertelemesi Taşkent'teki Moskova'nın temsilcisi tarafından kendisine iletilir. Kendisi de Anadolu dışındaki Türklerin de bağımsızlıklarını kazanmasını istemekle birlikte mevcut durum itibarıyla İtilaf Devletleriyle savaşıyor Türkiye'ye yardım edebilecek yegâne kaynağın Rusya olduğundan hareketle Rusya egemenliğinde bulunan Türk gruplarını ülkelerine karşı isyana yöneltmenin uygun olmayacağını düşünerek bilahare Moskova'dan gelen şifreli bir telgraf üzerine Moskova'ya döndüğünden (16.11.1920) bahseder. (s. 216-221)

Halil Paşa, Moskova'ya dönünce, bir Türk subayı, Almanya'da bulunan Enver Paşa tarafından kendi adına gönderilmiş bir mektubu¹⁰ verir. Ancak zarfın daha önce açılmış olduğu ve içindeki mektubun da okunmuş olduğu bellidir. Mektupta özetle, Halil Paşa'nın kimi Sovyet devlet ricâli ile temasının sıkı olmasından bahisle, kendisi adına, Sovyet muhataplarına, Sovyet egemenliğindeki farklı Türk coğrafyalarından bir süvari ordusu oluşturulduğu takdirde bu orduyla Anadolu'ya geçerek Yunanlılara sürpriz bir taarruz yapmanın Millî Mücadeleye büyük katkı sağlayacağı ve böylece Yunan Ordusunun kolayca denize döküleceğinin izah edilmesi istenmektedir. Takiben Halil Paşa, mektubun içeriği hakkında Çiçerin ve Karahan'la mükerrer görüşmelerde bulunmuş ise de, sonuç, kuru vaatlerle savsaklanmaktan ibaret olur. Halil Paşa daha sonra, bahse konu mektubun kendisine ulaşmadan önce Moskova'daki Türkler tarafından açıldığını, Türk sefaretine mensup bir görevli tarafından Tuapse'ye gidilerek oradaki konsolosumuzun şifresiyle Ankara'ya tellenmiş olduğunu öğrenir. Halil Paşa, bu mektuba istinaden Sovyet muhatapları ile yaptığı görüşmelerden sonuç alınamamasının sebebi olarak Ankara'nın bahse konu mektubun içeriğinden rahatsız olmasının Ruslar nezdinde dikkate alındığı ya da Rusların, Enver Paşa ve kendisine güvenmemeleri olduğunu ifade etmektedir. (s. 221-222) Halil Paşa'nın, Enver Paşa'ya cevabî mektubunda (10.02.1921) BMM temsilcilerinin Londra'da devam eden diplomatik girişimleri olumsuz bir şekil almadıkça Anadolu'ya geçmesine taraftar olmadığını belirtir.¹¹

¹⁰ Bahse konu mektup 04.11.1920 tarihlidir. Halil Paşa bu mektuba cevaben 04.01.1921'de Enver Paşa'ya gönderdiği mektupta, Karahan'ın, bahse konu talebin karşılanmasının önemli bir siyasî olay olduğundan karşılanamayacağını ve Türkiye'nin içişlerine karışmak istemediklerini, kendisinin de Moskova'ya gelmesinin istendiğini bildirir. Sarıhan, a.g.e., C. III, s. 271, 352 ve 362. Takip eden dönemde Enver Paşa'nın gittikçe artan bir kararlılıkla Anadolu'ya (ve Anadolu'da başa) geçme çabaları Ankara nezdindeki itibarını hemen hemen yok eder.

¹¹ Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa, C. III, Yükselen Matbaacılık, İstanbul 1972, s. 599-600.

Bir süre sona Enver Paşa, Almanya'dan tekrar Moskova'ya gelir.¹² Moskova'nın sert kışlarının Halil Paşa'nın hassas olan bünyesini (ve ciğerlerini) sarsmış olması üzerine doktorlar tarafından Kırım ya da Kafkasya gibi havası görece ılıman yerlerde ikâmeti tavsiye edilir. Bunun ardından Halil Paşa (ailesini de görebilmek ümidiyle) Trabzon'a gitmeye karar verir. Böylece vatanında bir vazife verilmesi hâlinde onunla meşgul olmayı, verilmediği takdirde de sâde bir vatandaş olarak yaşamayı düşünür. Trabzon'a geldiğinde Tümen Komutanı Albay Nuri (Güney)'nin de içinde bulunduğu bir zevât tarafından karşılanır. Bilâhare Albay Nuri Bey, Ankara'nın emri gereği Trabzon'da ikâmetine müsaade edilemeyeceğini belirtir. Ancak gerek kendisini karşılamak üzere daha önce üç çocuğu ile Trabzon'a gelen ve fakat parası kalmadığı için büyük oğlu ve kızını Trabzon'a bırakarak, küçük oğlunu da yanına alarak para temin etmek üzere İstanbul'a giden eşinin durumu, gerekse de Trabzon eşrafının Ankara'nın kararına tepkisi ve kendisine de aşırı teveccühü nedeniyle Trabzon'da bir süre kalır. Bu arada Ankara'ya telgraf göndererek durumunu izah eder. Vali ve Tümen komutanı, yaptıkları ziyaretlerde kendisinin mutlaka Trabzon'dan ayrılmasını rica ederler. Trabzon'dan ayrılan (16.04.1921) Halil Paşa ve ailesi Tuapse'ye gider ve (15.02 – 17.03.1921 döneminde Kızıldordu tarafından işgal edilen Gürcistan'daki Sovyet yöneticiler tarafından) kendisine tahsis edilen bir eve yerleşir. (s. 222-226) Bir süre Trabzon'da ikâmet eden Halil Paşa'nın Ankara'nın emri gereği sınır dışı edilmesini Enver Paşa'nın Berlin'den kendisine gönderdiği ve fakat kendisine ulaşmadan içeriği Ankara'ya ulaşmış olan mektup ve bu minval üzere kaydedilen gelişmeler bağlamında düşünmek isabetli olur. Ayrıca Halil Paşa, Enver Paşa'nın amcası olduğu gibi (kimi öngörüsüz davranışlarını tasvip etmemekle birlikte) yeğeni ile de iletişim hâlinindedir.¹³ Enver Paşa'nın girişimlerinin Ankara'yı tedirgin ve rahatsız etmesinin ardından Ankara, İttihatçılara karşı kesin tedbirler almaya başlar. (04.06.1921)

Halil Paşa ve ailesi, Tuapse'de sıkılınca Türk ahali bol bir şehir olan Batum'a geçer ve orada kendilerine tahsis edilen bir eve yerleşirler. Bu arada Enver Paşa da kendisini bulur

¹² Enver Paşa 04.03.1921'de Moskova'dan Mustafa Kemâl ve Nuri Paşa'lara gönderdiği mektupta emperyalistlere karşı komünistlerle birlikte çalışacakları, Türkiye'de sol bir parti gerektiği, Anadolu'da İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nı kurmak ve Halil Paşa'yı Anadolu'ya göndermek istediğine ilişkin hususlar yer almaktadır. Sarıhan, a.g.e., C. III, s. 433.

¹³ Halil Paşa'nın 19.07.1921'de Tuapse'den yeğenine yazdığı mektupta; Enver Paşa ve uygun göreceği arkadaşlarının Anadolu'ya emniyetle geçebilecekleri ve orada da kendilerine müzâhir silahlı teşkilat kuvvetiyle istedikleri kadar tutunabileceği, ihtimâl verilmemekle birlikte Anadolu'daki arkadaşlarının buna karşı değışseler kendisini (Enver Paşa'yı) Anadolu'ya teftiş için davet edecekleri, hareketlerinin Rusya'da duyulmaması için Türkiye konsolosunun bulunmadığı Soçi'ye inmesinin yeterli olacağı belirtilmektedir. Aydemir, a.g.e., C. III, s. 601-602.

(09.08.1921) ve sık sık ziyarete gelir. Bu ziyaretlerinde Enver Paşa Anadolu'ya geçme konusunda ısrar eder. Halil Paşa, Enver Paşa'nın gerek Anadolu'ya geçmesinin macera olacağını, vatan ve millete de zarar vereceğini, bu nedenlerle gitmemesini,¹⁴ ayrıca Türkistan konusunda yerel teşkilatın (Basmacılar'ın) henüz olgunlaşmadığı için mevcut imkânlarla bir sonuç alınmasının mümkün olmayacağını belirterek O'nu uyarır. (s. 229-231)

Sakarya Zaferi üzerine Enver Paşa tekrar Halil Paşa'ya gelerek Anadolu'ya geçmekten vazgeçtiğini, Türkistan'a gideceğini, orada Afganistan'dan gelen Cemal Paşa¹⁵ ile görüşüp Moskova'ya ve belki de oradan da Almanya'ya döneceğini bildirir. Ancak Enver Paşa Türkistan'a geçer (02.10.1921). Cemal Paşa'yı Buhara'da bulamayan Enver Paşa, Buhara'dan ayrılır (03.11.1921) ve amcasına verdiği sözün hilâfına Tacikistan'da "Basmacılar" katılır (04.11.1921). Takiben gizli bir vasıta ile Halil Paşa'ya gönderdiği bir haberde Ruslara karşı harekete geçeceğini bildirir, amcasına da Kafkasya'da ihtilal çıkarmasını tavsiye eder. Halil Paşa, Enver Paşa'nın bu beyhûde işe kalkışmasına üzüldüğü gibi, Kafkasya'da ihtilâl çıkarılması teklifine de iltifat etmez. (s. 232-234)

Enver Paşa'nın Ruslara karşı isyana kalkışacak olması Rus makamlar nezdinde Halil Paşa'yı da töhmet altında bırakacağı için Halil Paşa, ailesini Batum'a çok yakın olan Türkiye topraklarına gönderir, kendisi de trenle Moskova'ya gider. Moskova'ya geldikten sonra Çiçerin ve Karahan'la birlikte Enver Paşa'nın giriştiği harekât hakkında yapılan görüşmede Türkistan'a giderek Enver Paşa ile buluşup onu bu harekâttan vazgeçirmeye çalışmayı teklif eder, ayrıca bu girişiminden sonuç alsa da almasa da mutlaka Moskova'ya geri döneceği hususunda da onlara söz verir. Bu görüşler Çiçerin ve Karahan nezdinde uygun görülmeyle birlikte Rusya Komünist Partisi (RKP) tarafından uygun görülmez. (s. 232- 237)

Enver Paşa'dan birkaç gün önce Buhara'ya gelmiş olan Cemal Paşa'nın orada kalmasına müsaade edilmez ve kibarca Moskova'ya celp edilir. Halil Paşa da Moskova'ya geldiğinde Cemal Paşa'yı Moskova'da bulur. Cemal Paşa da Enver Paşa'nın harekâtından müştekîdir. Halil Paşa, Moskova'da 15-20 gün kaldıktan Çiçerin'in davetine istinâden makamına gider.

¹⁴ Yukarıdaki (14 no'lu) dipnota konu olan mektup için Aydemir'in kitabında ilgili sayfada herhangi bir kaynak mevcut değildir. Halil Paşa'nın 19.07.1921 tarihli Enver Paşa'ya gönderdiği mektubu gerçek ise Halil Paşa'nın, Batum'a (yanına) gelen Enver Paşa'ya Anadolu'ya geçmemesi konusundaki tavsiyelerine ilişkin Hâtrât'taki ifadelerini ihtiyatla karşılamak isabetli olur.

¹⁵ RKP (27.05.1920'de Moskova'ya gelen ve 3 Haziran'da da RKP Merkez Komitesi Üyesi Karl Radek ile görüşen) Cemal Paşa ve Dr. Bahaddin Şakir Bey'in Afganistan ve İran'da devrim yapılması önerisini görüşerek 7 Haziran'da onlara bu konuda yardım etmeye karar verir. Stefanos Yerasimos, Ekim Devrimi'nden Millî Mücadele'ye Türk-Sovyet İlişkileri, Gözlem Yayınevi, İstanbul 1979, s. 159. Cemal Paşa, 11 Haziran'da Moskova'dan Mustafa Kemâl Paşa'ya yazdığı mektupta Türkistan, Afganistan ve Hindistan taraflarında İngilizler aleyhine çalışacağını belirtir. Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, Vatan Neşriyat, İstanbul 1955, s. 49.

Buradaki görüşmede Çiçerin, Mustafa Kemâl Paşa'nın, Rus makamları nezdindeki talebini imâ ederek Halil Paşa'nın Rusya'yı terk etmesi gerektiğini belirtir. (Aralık 1921) (s. 237-238)

Halil Paşa, Moskova'dan ayrılmadan birkaç gün önce ikâmetgâhına gizlice gelen ve daha önceden tanıdığı Sovyet Merkez Şurâsı üyesi bir şahıs, Şurâ Merkezinde Cemal Paşa'nın idamına karar verildiğini, bu kararın Moskova'da uygulanmayıp tercihen Tiflis'te uygulanacağını, suikastı yapacakların da Ruslar değil, Ermeni Taşnakları olacağını ilan edileceğini bildirir. Halil Paşa bu bilgileri Cemal Paşa'ya bildirir. Ayrıca Rusların kendisinin Afganistan'a gitmesine müsaade etmeyeceğini, bu çerçevede Almanya, İtalya ve Mersin güzergâhı üzerinden Ankara'da Gazi ile görüştüktan sonra anlaşma sağlanırsa İran üzerinden Afganistan'a gitmesinin uygun olacağını belirtir. Ancak Cemal Paşa Tiflis-Kars güzergâhından Andolu'ya geçip Gazi ile görüşmeyi düşünür. (s. 237-240)

Halil Paşa, Çiçerin'in talebi gereği Moskova'yı terk eder ve Almanya'ya geçer. Ancak oradaki günler hazin, yalnız ve sıkıntılı günlerdir. Moskova'dan ayrılmasının ardından Cemal Paşa, Tiflis'te öldürülür, Enver Paşa da Buhara'da şehit düşer.¹⁶ Rusya'da kalsaydı kendisinin de öldürüleceğinden bahseder. Her ne kadar artık Avrupa'da ise de burada da emniyette değildir. Zîrâ daha önce Talat Paşa (15.03.1921) ve Dr. Bahattin Şakir (17.04.1921) de Berlin'de Ermeniler tarafından öldürülmüştü. Bu nedenle her yerde kimliğini gizlemek ve dikkatli olmak zorundaydı. Halil Paşa'nın durumu Büyük Taarruz öncesinde silah-mühimmât tedariki için Almanya'ya gelmiş olan Saffet (Arıkan) ve Nuri (Conker) Bey kanalıyla Gazi'ye bildirilince, O da cevâben her türlü ihtiyacının karşılanmasını ve Türkiye'ye gelmek isterse yardımcı olunmasını emreder. Dönüş yolunda Büyük Taarruz başlar ve zaferle sonuçlanır. (s. 240-241)

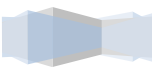
Halil Paşa, Zafer'den sonra Refet Paşa'nın askerî birliklerle BMM'nin temsilcisi olarak İstanbul'a girdiğini haber alır. İstanbul'a gelmesinde bir sakınca olup-olmadığı hususunda ona yazdığı mektuptan olumlu cevap alır. İstanbul'a gelir, vatanına ve ailesine kavuşur. Bir süre sonra Ankara'ya gider, Gazi ile görüşür ve ona *“bir vazife alma imkânı varsa bu seçeneği mi yoksa serbest hayatı tercih etmesinin mi uygun olacağını”* sorduğunda Gazi *“serbest hayatı tercih etmesinin daha uygun olacağını”* belirtir. Bunun ardından Halil

¹⁶ Cemal Paşa'nın 21.07.1922'de, Enver Paşa'nın da 04.08.1922'de şehit düştüğü gerçeklerinden hareketle Hâtıratın 240. sayfasındaki *“...Enver Paşa şehit düştü. Onun ölümünden iki hafta sonra da Cemal Paşa Tiflis'te öldürüldü.”* şeklindeki ifadenin, eserin müteakip baskıları öncesinde tekrar değerlendirilmesi isabetli olur.

Paşa'nın artık hiçbir resmî, askerî ve siyasî faaliyet ifade etmeyen hayat safhası başlar. (s. 241-242)

Tarihî bir dönemin layıkıyla anlaşılması konusunda döneme ilişkin arşiv belgelerinin yanısıra o dönemde önemli konumlarda bulunan ve / veya görevler ifâ eden aktörlerin hâtıratları da büyük önem arz eder. Halil Paşa'nın Hâtırat'ı da bu kapsamda yer alan değerli bir eser olarak öne çıkmaktadır. Halil Paşa'nın Harp Okulu sonrası 1905 yılında Harp Akademisinden mezun olduğu dikkate alınırca tutuklanarak İstanbul'daki Bekir Ağa Bölüğü'ne konulmasına kadar geçen Ordu'daki 14 yıllık aktif meslek hayatına ve ardından Rusya'da bulunduğu iki yıllık sürenin (Millî Mücadele için başlayan Bolşevik yardımlarını içeren) ilk yılına bakıldığında (kendi kuşağındaki kimi komutanları / emsalleri gibi) bir fânînin ömrüne sığmayacak, kendileri ve ahfâdınca da şerefle sahiplenilecek dolu dolu bir yaşam sürdükleri görülecektir. "*Tarihi galipler yazar.*" şeklinde yaygın bir görüş vardır. Çoğunlukla öyledir de. Enver Paşa'nın 1920 yılı sonlarında Ankara'yı tedirgin ve rahatsız eden Anadolu'ya geçme niyetinin anlaşılması ve sonrasında da Halil Paşa'nın yeğenini itidal çizgisine çekme çabaları olmakla birlikte zaman zaman kısmen / tamamen müzâhir tavır takınması kendisinin de Ankara nezdinde Enver Paşa ile birlikte mütalaa edilmesine sebep olmuştur. Büyük Zafer sonrasında Çankaya'da gerçekleşen görüşmede Gazi'nin kendisine kamu dışında (sivil ortamda) bir yaşam sürdürmesi tavsiyesini de bu çerçevede değerlendirmek isabetli olur. Büyük Zafer, Gazi önderliğinde kazanıldığı için yeni Türkiye'nin mimarları da pek tabii ki onun öncülüğündeki asker ve sivil bürokratlar olmuştur. Enver Paşa cenahında değerlendirilen zevât da (Halil Paşa gibi) doğal olarak bu süreçte denklem dışı kalmıştır.

Tarih okumalarında daha az yanılma içeren ya da daha gerçekçi bir bakış açısı için mukayeseli okumanın önemi hiç şüphesiz ki yadsınamaz. Bu çerçevede bu hâtıratı da döneme ilişkin başka eserlerle birlikte okumak, kişiyi daha gerçekçi bir bakış açısına sahip kılacaktır. Bu bağlamda; Kâzım Karabekir'in "İstiklâl Harbimiz" , Ali Fuat Cebesoy'un "Moskova Hâtıraları", Şevket Süreyya Aydemir'in "Enver Paşa" (C. III) ve Zeki Sarıhan'ın "Kurtuluş Savaşı Günlüğü" isimli (dört ciltlik) eseri(nin "Dizin" bölümlerinde yer alan Halil Paşa ve Enver Paşa ile ilgili sayfalar) ilk akla gelen kitaplardır.

Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences

Cilt/Volume: 2
Sayı/Issue: 2
Ekim/October
2015

- ▶ Erdal ŞEN, Ömer Lütfi TAMA
The Effect of Communication Centers on Efficiency in Local Governance: The Case Study of Municipality of Başakşehir
- ▶ Niyazi GÜMÜŞ, EBF TÜRKEL, Güzde ŞEN
Üniversite Tercihlerinde Öğrencilerin Yararlandıkları Bilgi Kaynaklarının Belirlenmesine Yönelik Kastamonu Üniversitesi Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma
- ▶ Andaç KARABULUT, Filiz DEĞER
Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı ve Realist Yaklaşım'a Genel Bakış
- ▶ H. Kübra SAYGILI
Fostering Speaking Strategies of ESP Students via Drama: Case Study
- ▶ Emrah YAMAN
Yönetişim Sürecinde Devletin Rolü ve Deniz Ticareti Sektörü
- ▶ Nuriye ÇELİK
Postbürokratik Kamu Yönetimi ve Demokrasi
- ▶ Xu PING, Wang LI
The China Model vs. American Soft Power: Going Global and Peaceful
- ▶ Zeki İlker GÖRENEL
Avrupa Para Birliği'nin Sorunlu Dinamikleri ve Yunanistan Borç Krizi
- ▶ Kitap İncelemesi - 1
▶ Şükrü CÖMERT
Adil Hafızanın Işığında: Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu
- ▶ Kitap İncelemesi - 2
▶ M. Murat TAŞAR
Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi - Mülazım-ı Sani Sürençyan'ın Savaş ve Teheir Anıları